

MODERN FELSEFE

Tarihsel Anlamı, Güncel Mirası

ADAM SMITH, HEGEL VE MARX

DOĞAN GÖÇMEN

Bu kitabın yayın hakkı PHOENIX YAYINEVİ'ne aittir. Yayınevinin ve yayınlayıcısının yazılı izni alınmaksızın kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz, hiçbir şekilde kopyalanamaz, çoğaltılamaz ve yayınlanamaz.

MODERN FELSEFE

Tarihsel Anlamı, Güncel Mirası

ADAM SMITH, HEGEL VE MARX

Yazar: Doğan Göçmen

Editör: Gülşen Demirci

Son Okuma: Gamza Aydemir

Grafik Tasarım ve Dizgi: İrem Nur Acar

©Phoenix Yayınevi Tüm Hakları Saklıdır.

2025 Aralık, Ankara

ISBN No: 978-605-7789-81-5

Phoenix Yayınevi-Ünal Sevindik

Yayıncı Sertifika No: 11003

Şehit Adem Yavuz Sok. Hitit Apt. 14/1

Kızılay-Ankara

Tel: 0(312) 419 97 81 pbx

Faks: 0(312) 419 16 11

e-posta: info@siyasalkitap.com

<http://www.siyasalkitap.com>

Baskı: Vadi Grafik Ltd. Şti.

İvedik Organize Sanayi 1420. Cd. No: 58

Ostim Yenimahalle/Ankara

Sertifika No: 47479

Dağıtım:

Siyasal Kitabevi

Şehit Adem Yavuz Sok. Hitit Apt. 14/1

Kızılay/Ankara

Tel: 0(312) 419 97 81 pbx

Faks: 0(312) 419 16 11

e-posta: info@siyasalkitap.com

<http://www.siyasalkitap.com>

MODERN FELSEFE

Tarihsel Anlamı, Güncel Mirası

ADAM SMITH, HEGEL VE MARX

Yazar Hakkında

Doğan Göçmen, 1992 ile 1995 yılları arasında Hamburg İktisat ve Siyaset Yüksek Okulu'nda (HWP) sosyoloji, iktisat, işletme ve hukuk öğrenimi gördü. Lisans tezini Robert Owen üzerine yaptı.

Hamburg Üniversitesi'nde 1995 ile 1998 yılları arasında siyaset bilimi ve felsefe okuyan Göçmen; Alman dili ve edebiyatı, tarih, iktisat ve eğitim bilimi alanlarından dersler aldı. Siyaset bilimi anabilim dalında ağırlıklı olarak siyaset kuramı okudu. Özellikle devlet teorisi, siyasi düşünce tarihi, adalet teorileri ve yurttaşlık kavramı üzerine çalıştı. Felsefe anabilim dalında metafizik/ontoloji ve epistemoloji, ahlak ve siyaset felsefesi okudu. Bu yıllar arasında Hamburg İktisat ve Siyaset Üniversitesi'nde (HWP) farklı düzeylerde sosyoloji dersleri verdi.

1998-1999 yılları arasında Edinburgh Üniversitesi'nde toplum ve siyaset kuramı alanında yüksek lisans yaptı. Bu dönemde özellikle İskoç Aydınlanmacılığı üzerine araştırmalar yaptı. Yüksek lisans tezinde John Locke ve Adam Smith'in mülkiyet ve devlet kuramı üzerine karşılaştırmalı bir tez üretti.

1999 ile 2001 yılları arasında Hamburg Üniversitesi'nde felsefe öğrenimine devam eden Göçmen, Edinburgh Üniversitesi'nde 2001 ile 2005 yılları arasında Adam Smith'in ahlak ve iktisat felsefesi arasındaki ilişkiyi araştıran bir doktora tezi üreterek 2006 yılında doktor unvanını aldı. Şu an Dokuz Eylül Üniversitesi Felsefe Bölümü'nde öğretim üyesi olan Göçmen, kavramın geniş anlamında Aristoteles, Epikürosçuluk, Stoacılık ve Helenist dönem felsefesi, Modern Felsefe, İskoç Aydınlanmacılığı, Klasik Alman Felsefesi, Hegel ve Karl Marx üzerine çalışıyor. Çağdaş filozoflardan özellikle Wittgenstein, Georg Lukács ve Hans Heinz Holz üzerine araştırmalar yapmaktadır. Özellikle pratik felsefe ile ilgilenen Göçmen'in öncelikli araştırma alanı ahlak felsefesidir.

Say Yayınları'ndan çıkan "Herkes İçin Felsefe" kitap dizisinin genel editörlüğünü yapan Göçmen'in yayına hazırladığı dergilerin yanında Almanca, İngilizce, Rusça ve Türkçe gibi farklı dillerde birçok akademik yazısı bulunmaktadır. Göçmen'in *Modern Felsefe – Tarihsel Anlamı, Güncel Mirası: Adam Smith, Hegel ve Marx* kitaplarının yanı sıra *The Adam Smith Problem: Reconciling Human Nature and Society in The Theory of Moral Sentiments and Wealth of Nations* adlı İngilizce ve *Hegel ve Marx: Gerçekliğin ve Geleceğin Felsefesi* adlı Türkçe kitapları da bulunmaktadır. Son yıllarda özellikle laiklik kavramının felsefi içermeleri ve felsefenin kurucu bir kavramı olarak barış kavramı üzerine çalışmaktadır.

İÇİNDEKİLER

Yazar Hakkında	4
Birinci Baskıya Önsöz	9
İkinci Baskıya Önsöz	11
Giriş: Aydınlanmacılığın Mirası veya Marx ya da Nietzsche.....	13
1. Aydınlanmacılığın Tarihsel Anlamı ve Güncel Mirası Üzerine	29
2. Kartezyen Şüphecilik ve Humecu Bilinemezlik Bağlamında Adam Smith'in Sağduyu Epistemolojisi	45
3. Özne Felsefesinde İki Dönüm Noktası: Bazı Güncel Yaklaşımlar Bağlamında René Descartes'tan Adam Smith'e Öznenin Kuruluşu ve Kurtuluşu.....	67
4. Adam Smith'in "Tarafsız Gözlemci" Kavramı ve Ruh-Beden Problemi.....	99
5. Thomas Hobbes'tan Adam Smith'e Adalet Kuramının Aydınlanmacı Harekette Dünyevileştirilmesi ve Dönüştürülmesi.....	127
6. Immanuel Kant'ın <i>Güzellik ve Yücelik Duygusu Üzerine Gözlemler'i</i>	167
7. Hegel'in Felsefe Kavramı Üzerine Kısa Bir Deneme	189
8. Hegel ve Aydınlanmacılık: <i>Tinin Fenomenolojisi</i> Üzerine Bir Deneme	205
9. Rosa Luxemburg, Klasik Alman Felsefesinin Mirası, Toplum ve Siyaset Kuramının Yöntemsel Temel Sorunları.....	227
10. Marksçı Felsefenin Kaynağı ve Tiplemesi Üzerine	247
11. Ütopik Sosyalistler ve Kapitalizmin Eleştirisi: Emegın Örgütlenişindeki Anlam ve Anlamsızlık	263
12. Karl Marx'ın Emek Kavramının Bugün Emek Kavramı Üzerine Yürütölen Tartışmalar İçin Önemine Dair.....	283
13. Karl Marx'ın Ahlak Felsefesi ve Adalet Teorisiyle İlişkisi Üzerine	315
Genel Kaynakça	337
Yazıların Yayım Tarihi	353

Birinci Baskıya Önsöz

Elinizdeki kitap neredeyse yirmi beş yıllık yoğun emeğin ürünü olan yüzlerce sayfalık farklı yazılardan oluşan küçük bir derlemedir. Yazıların bazıları doğrudan Türkçe kaleme alındı; bazıları ise Türkçede ilk defa yayınlanıyor. Önce Türkçe yayınlanmış yazıların bazıları başka dillere çevrilmiş bulunuyor. Yazıların çoğu hâlihazırda üç veya dört dilde yayınlanmıştır. Yazıları derli toplu burada da yeniden okurun dikkatine sunuyorum.

Bu derleme basit bir şekilde sadece bir kişinin felsefi gelişimini belgelemekten ibaret değildir. Kuşkusuz budur da... Fakat seçki daha çok modern felsefeye dair bir felsefi duruşu ifade ediyor. Bu bakımdan herkesi ilgilendiren genel bir soruya belli bir açıdan temellendirilen bir yanıt verilmeye çalışılmıştır. Modern felsefeye dair burada sergilenen duruş, aynı zamanda yazıların derlenip kitap olarak yayınlanmasının da gerekçesini oluşturuyor.

Burada derlenen yazılar değişik dönemlerde yazıldı ve farklı kişilere ithaf etmek amacıyla kaleme alındı. Yazıları burada yeniden yayınlarken, kitabı sayın hocam ve değerli insan Uluğ Nutku'ya adadığım için teker teker yazılardan ithafları çıkarmayı uygun buldum. Uluğ Hoca'nın hemen her yazıya çok emeği geçmiştir. Hemen her yazıyı okudu ve yorumladı. Son dakikalarına kadar kitap için bir sunuş yazısı hazırlamaya çalıştı. Ne var ki, yazıyı bitirip iletmeye ömrü yetmedi.

Kitapta derlenen yazıların hepsine birçok hocamın, arkadaşlarımla ve meslektaşlarımla emeği geçti. Hepsini burada teker teker saymam mümkün değildir. Hepsini temsilen birkaç ismi anmak istiyorum: Hocalarım Werner Goldschmidt'e ve Richard Gunn'a ne kadar teşekkür etsem azdır. Yıllarca bıkmadan usanmadan emek verdiler. Bana iyi bir akademisyenin ve gerçek bir eğitimin nasıl çalışması gerektiğine ilişkin hep örnek oldular. Hans Heinz Holz'dan hiç ders almadım. Ama görüşmelerimizde yaptığımız derin felsefi sohbetlerimiz ve eserlerine ilişkin yaptığım çalışmalarım ve incelemelerim benim için hep yönlendirici olmuştur. Teorik felsefi duruşumun oluşmasında Hans Heinz Holz'un etkisi büyüktür. Bu nedenle kendisini daima hocam olarak anıyorum. Artık aramızda olmasa da burada kendisine teşekkür etmeyi borç biliyorum.

Kitabı yayıma hazırlayan Dr. Doğan Barış Kılınc'a çok şey borçluyum. Burada yeniden yayınlanan bazı yazılar bizzat onun önerisi üzerine kaleme alınmıştır. Kitapta derlenen yazıların hepsini teker teker ayrıntılı bir okumaya tabi tutup

yayıma hazırlamıştır. Bu derleme ancak bu emek sayesinde mümkün olmuştur. Kendisine çok teşekkür ederim.

Yazıların hemen hepsinin ilk okuru Gürsel Göçmen olmuştur. Baykuş gözüyle nerede bir harf eksikse, vuruş ve yazım hatası varsa bulup çıkarmıştır. Kendisine, emeğine sağlık demeyi borç biliyorum.

Türkiye’de felsefeci olarak çalışmalarımda emeği geçen tüm öğrencilerime, meslektaşlarıma ve hocalarıma sonsuz teşekkür borçluyum. Yazılar bundan böyle artık tüm toplumun malıdır ve kamuoyunun eleştirisine sunulmuştur.

İkinci Baskıya Önsöz

Modern Felsefe''nin ikinci baskısı, birinci baskısından tam on yıl sonra gerçekleşiyor. Kitapta yazım, vuruş ve baskı hatalarının düzeltilmesinin dışında herhangi bir değişiklik yapılmamıştır. Fakat ikinci baskının yayınlandığı dış koşullar, toplumsal ve politik durum hem ülkemizde hem de dünyada neredeyse tanınmayacak kadar çok değişmiştir. Kitabın birinci baskısı yayına hazırlanırken gündemde büyük değişim sorusu, hangi yönde, nasıl ve hangi araçlarla değişim sorusu vardı. Ülkemiz olduğu yerde durmamalıdır. O zaman bu konuda hemen herkes hemfikir gibi görünüyordu. Sanki herkes koşulsuz değişimden yanaydı. Bu arada toplumsal hafızamızda derin izler bırakan bir pandemi süreci yaşanmıştır. Konuyla ilgili bir durum değerlendirmesini içeren bir yazımda hiçbir şeyin olduğu gibi kalmaması gerektiğini belirtip, doğayla olan meta üretime dayalı ilişkimizi eleştirerek, tüm yaşam tarzımızı sorgulayan bir yaklaşımla her şeyin değiştirilmesini talep etmiştim. Buna bugüne kadar kimse itiraz etmiş değildir. Aksine, toplumun ileri gelenleri tarafından benzer cümlelerin sarf edildiğine tanık oldum.

Fakat değişimin yönü, yöntemi ve araçları konusunda toplumda farklardan öte büyük ayrılıklar var. “Modern Felsefe” o zaman toplumun her tarafında hissedilen ve herkes tarafından farklı biçimde talep edilen değişimin yönü konusunda bir öneri sunmak amacıyla derlenmişti. Bu öneri, kısaca, kavramın en geniş ve esnek anlamında Aydınlanmacılığın Marksist bir perspektif ile kapsanıp aşılması olarak özetlenebilir. Bu elbette ancak Aydınlanmacılık hakkında kapsamlı bir aydınlanma ile mümkün olabilir. Kitabın bu nedenle öncelikli amaçlarından birisi Aydınlanmacılık hakkında aydınlatmaktır. Ne var ki, aradan geçen on yıl içinde dünyada ve ülkemizde köklü değişiklikler oldu. Dünyada esen irrasyonizm rüzgârları, katliamlara, savaşlara, Filistinlilerin ve Alevilerin maruz kaldığı zorunlu göçlere ve adeta soykırımlarına neden oldu. Çok büyük insanlık dramları yaşadığımız kesindir. İnsanlık son derece gerçek olan yeni bir “dünya savaşı” tehlikesi ile karşı karşıyadır. İnsanlık açısından son derece büyük felaketlere neden olacak böyle bir savaşın sonucunu kestirmek çok zor değildir. Bu nedenle insanlık, her zamankinden çok daha acil olarak “bir olmak ya da olmamak” sorusuyla karşı karşıyadır. Bu belirleme ömrümün son elli yılında sık duyduğum bir belirlemedir. Fakat bugün artık çok acil bir SOS çağırısı halini almıştır. Bu nedenle ikinci baskı, birinci baskıdaki aynı değişim talebi ile yayınlanıyor olsa da; çerçeve tamamıyla değiştiği için, değişim talebinin yönü aynı kalsa da içeriği artık aciliyet bakımından değişmiştir. Bugün değişim

talebinin içeriği, “barbarlıkta yok oluş değil, kurtuluş ve özgürlüktür”. Umarım kitap birinci baskıdan çok daha güçlü bir yankı bulur.

Modern Felsefe’nin birinci bakışının yayınlanmasının üzerinden geçen on yıl zarfında akademinin içinde ve dışında görüşlerimden dolayı bugüne kadar süren çok yönlü ağır saldırılara maruz kaldım. Bu süre içinde bana inanan ve güvenen, her zaman tüm güçleriyle yanımda duran başta eşim Gürsel Göçmen’e ve tüm dostlarıma desteklerinden dolayı sonsuz şükran borçlu olduğumu ifade etmek istiyorum.

Kitabı ikinci baskıya Gamza Aydemir hazırladı. Mükemmele yakın titiz bir çalışma yaparak, kitabı tüm yazım, vuruş ve baskı hatalarından arındırdı. Emeklerinden dolayı kendisine sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum. Eğer şurada veya burada hâlâ küçük bir eksiklik var ise, bunun sorumluluğu tamamıyla bana aittir. Sizlere zihin açıklığı ve iyi okumalar diliyorum.

Giriş

Aydınlanmacılığın Mirası veya Marx ya da Nietzsche

Dünya çapında özellikle son çeyrek yüzyılda yapılan tartışmaları dikkate alarak kitabın başlığında “Modern Felsefe” kavramına vurgu yapmayı gerekli gördüm. Kitaba adını veren bu kavrama, hakkının, yapılan bu derleme ile hiçbir şekilde verilemediğinin bilincindeyim. Modern felsefenin sunmuş olduğu konu ve içerik çokluğunun ve zenginliğinin, bir araya getirilen on üç yazı ile kapsanması mümkün değildir elbette. Bunun için ciltler yetmez tabii. Son birkaç on yılda moda olan Aydınlanmacı felsefeyi basitleştirici kaba yorumların aksine bu felsefenin derinliklerine henüz yeterince –hele ülkemizde– nüfuz edilemediğini pekâlâ ileri sürebiliriz; modern felsefenin ele almış olduğu konu çeşitliliğinin ve zenginliğinin daha yeterince kapsamadığını iddia edebiliriz. Dolayısıyla bu kitabın böyle bir iddiası da olamaz. Bunun yerine kitapta modern felsefenin hem teorik yanına dair hem de pratik boyutuna ilişkin bazı denemeler tartışmaya sunulmaktadır.

Fakat tartışmaya sunulan yazıların mantıksal sıralaması belli bir miras iddiasıyla kurulmuştur. Bunun karşısında irrasyonalizm olarak adlandırılacak mirasçı bir gelenek daha vardır. Bu nedenle kitabın giriş kısmında derlenen yazıların hangi amaçla ve nasıl bir ruhla kaleme alındığını açıklamak yerinde olabilir.

Kitap, Aydınlanmacı felsefenin ülkemizde derinliklerine henüz yeterince nüfuz edilemediğine, konu çokluğuna henüz yeterince hâkim olunamadığına, zengin içeriğinin henüz tam olarak kapsamadığına işaret etmek istiyor. Kitapta derlenen yazılar bunu göstermeyi amaçlıyor. Fakat henüz daha doğru dürüst alımlanamadan, henüz daha yeterince kavranmadan, postmodernist dalga ile Aydınlanmacı felsefenin yıkılması, çökertilip yok edilmesi talep edilmektedir. Ne var ki; genel olarak başka her şeyin tarihinde olduğu gibi düşünce ve felsefe tarihinde de bir şey yeterince kavranmadan, eğrisi ve doğrusu, gerçeği ve yanlış, iyisi ve kötüsü tartılıp ortaya konmadan, şimdiki zaman ve gelecek zaman perspektifiyle, diğer bir deyişle toplumsal yaşamın daha da gelişmesi

ve iyileştirilmesi, kavramın en geniş anlamında yaşam kalitesinin yükseltilmesi için ilerlemeci açıdan olumlu ve olumsuz yanları eleştirel olarak ortaya konmadan, kısacası bir şey düşünce ve felsefe tarihinde de yeterince irdelenip kabul edilmeden bir tarafa itilemez. Bu denenebilir ve belki uygulanabilir de. Fakat, eğer söz konusu olan tarihsel ilerlemenin olmazsa olmaz önkoşulu ise; bu her bakımdan yeterince içselleştirilmeden, diğer bir deyişle doğruluğu ve yanlışlığı konusunda toplumsal-duygusal ve toplumsal-düşünsel kanaat getirilmeden bir tarafa itilirse; söz konusu olan şey, atılmak istenen her adımda ayağa dolaşacaktır, hatta bütün toplumu sırtta taşıyan büyük ve ağır bir yük gibi ezebilir de. Türkiye toplumunun tarihi böyle yığınla yeterince irdelenmemiş maddi ve manevi, ideolojik ve politik, ahlaki ve estetik vb. tarihsel mirasla doludur. Toplumsal alanda yaşanan hemen her büyük olayın büyük şiddetle yaşanmasının nedenlerinden birisi budur kanımca ve bunların sonuçları günlük hayatımıza kadar nüfuz eder. İnsanlık tarihini bu kadar derinden etkilemiş, tarihte yepyeni bir dönem açmış, modern Türkiye toplumunun kuruluşuna düşünsel kaynak ve pratik örnek oluşturmuş olan Aydınlanmacılık da söz konusu edilip yeterince tartışılıp benimsenmemiş olan bu mirastan birisidir. Bu derlemede sunulan yazıların söz konusu mirasın şimdiye kadar çok işlenmemiş farklı yanlarının görülmesine ve tartışılmasına katkı sunacağını umuyorum.

Nedir Aydınlanmacılık? Burada söz konusu olan elbette modern veya “burjuva” Aydınlanmacılığıdır. Bu soruya yanıt vermek için Engels’i takiben öncelikle Aydınlanmacılığın “erken” ve “olgun” olmak üzere iki biçimi arasında ayırım yapmak mümkündür. Engels, erken Aydınlanmacılığı, modern Aydınlanmacılığın “ilk” biçimi olarak da tanımlar ve bunu 15. ve 16. yüzyılda görülen “Hümanizm” ile eş anlamda kullanır. Aydınlanmacılığın bu erken veya ilk biçiminden farklı olarak 18. yüzyıl Aydınlanmacılığını, Aydınlanmacılığın “tam olgun biçimi” olarak tanımlar.¹ Kant’ın *Saf Aklın Eleştirisi*’nin birinci baskısına yazmış olduğu önsözde dillendirdiği ünlü deyişiyle “asıl eleştiri çağı”² olarak tanımlanan işte bu çağdır. Şimdi, görüldüğü gibi burada “eleştiri” kavramına merkezi anlam ve önem yüklenmektedir. Burada söz konusu olan eleştiri kavramının tam olarak anlaşılması için Engels’in Fransız Aydınlanmacılarına dair betimlemesine bakmak açıklayıcı olabilir. Fransız Aydınlanmacılarını Engels şöyle betimliyor:

Onlar hangi şekilde olursa olsun dış otorite tanımıyorlardı. Din, doğaya bakış, toplum, devlet düzeni, her şey acımasız eleştiriye tabi tutuldu; her şey varlığını ya aklın yargıç kürsüsü önünde gerekçelendirecekti ya da varlığına son verecekti. Düşünen akıl her şeye tek ölçü olarak vuruldu. O dönem, Hegel’in söylediği gibi, dünyanın kafası üstüne çevrildiği dönemdi. Önce, insan kafasının ve onun düşüncesinin bulduğu tümceler, tüm insan davranışlarının ve toplumsallaşmanın temeli olarak geçerlilik (kazanmasını –DG) talep etmesi anlamında; fakat sonra, bu önermelerle çelişen hakikatin baştan aşağı tersine çevrildiği anlamında da.³

¹ Engels, F., “Die auswärtige Politik des russischen Zentrums” (“Rus Merkezinin Dış Siyaseti”), *Marx-Engels-Werke*, c. 22, Dietz Verlag, Berlin, 1982, s. 21.

² Kant, I., *Kritik der reinen Vernunft (Saf Aklın Eleştirisi)*, Felix Meiner Verlag, Hamburg, 1998, s. 17.

³ Engels, F., *Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft (Sosyalizmin Ütopyadan Bilime Gelişimi)*, *Marx-Engels-Werke (Marx-Engels-Eserleri)*, c. 19, Dietz Verlag, Berlin, 1987, ss. 189-190.

Buradan görüldüğü gibi, Kant'ın çağını tanımlamak için kullandığı "eleştiri" kavramını hem düşünceyi hem de pratiği dönüştürme ve tersine çevirme olarak anlamak gerekiyor. O halde, Aydınlanmacılık -ki bununla modern felsefeden başka bir şey kastetmiyoruz- ve ona düşünsel zemin oluşturan felsefesinin, yukarıda Engels'ten aktardığım pasajdan da görüleceği gibi, her şeyi, teoriyi ve pratiği radikal bir şekilde değiştirmeyi ve dönüştürmeyi amaç edinen anlamında "eleştiri" olarak kavranması gerekir.

Aydınlanmacı felsefenin iki büyük "partisi", rasyonalizm ve empirizm arasında olan kavga bir iç kavgadır. Bu iç kavganın konusu, özgürlüğün en iyi şekilde nasıl temellendirileceği sorusudur. Özgür olmak, doğrudan insanın kendi başına düşünebilmesi ve davranabilmesi ile ilgilidir. Kendi başına düşünebilmek ve davranabilmek için ise, insanın duyguları ve düşünceleri bakımından olgun, duygu ve düşüncelerinin birbirine uygun, diğer bir deyişle karakter bakımından tutarlı olması gerekir. Aydınlanmacılığın amacını tanımlarken, Kant'ın, "insanın kendisinin neden olduğu reşit olmama durumundan çıkıştır" demesinin anlamı kanımca budur.⁴ Özgür olmak, reşit olmayı gerektirir. Fakat Kant, insanın reşit olmama durumuna düşmesinden yine insanın kendisinin sorumlu olduğunu belirtiyor. Diğer bir deyişle, ortada, Heidegger'in iddia ettiğinin tersine, bir "fırlatılmışlık" durumu, babasını kaybetmiş bir çocuk gibi ortada sahipsiz kalmışlık durumu yoktur. İnsan, reşit olmama durumuna, kendi kendine yabancılaşmış olduğu duruma kendi edimleri sonucu düşmüştür. O halde, insan, kendi yaratmış olduğu reşit olmama durumundan kendi kendini sahiplenerek yine kendi edimleriyle çıkabilir. Yaratılacak olan reşit olma durumu, insanın kendine yabancılaşmışlığına son verip kendine gelmesi yine ancak onun kendisinin eseri olabilir. Kant'a göre 18. yüzyıl, reşit olma durumuna ulaşmak için başlatılan büyük dönüşümlerin ve değişimlerin henüz başıdır.

Reşit olmama durumu aslında insanın kendine yabancılaşmış olma durumundan başka bir şey değildir. Hegel, felsefe tarihi üzerine verdiği derslerin üçüncü cildini modern felsefeye (Rönesans ve Aydınlanmacılık) ayırır. Bu konuda verdiği derslerinin daha ilk cümlesinde "yabancılaşma"⁵ kavramını kullanır. Kavramı, Skolastik felsefeden Rönesans ve Yeniçağ felsefesine (Ortaçağ'dan Yeniçağ'a ve Modernliğe, feodalizmden kapitalizme) geçişi anlatmak için kullanır. Hegel'e göre geçiş ile ilişkili olan değişim ve dönüşümün ana sorunu "yabancılaşma"dır. Rönesans ile insan doğaya ve kendisine dönmüştür. Bu dönüş, büyük bir epistemolojik devrimdir. Bu, sanıldığından çok daha büyük olan devrim, insanın doğaya, dünyaya ve kendisine yabancılaşmasının ortadan kaldırılmasının ön koşuludur. Üstün yasaları doğada değil, "kutsal" metinlerde arayan insan doğaya yabancılaşmıştır. Asıl geleceğini "öbür" dünyada sanan, düşünen ve tasarlayan insan dünyaya yabancılaşmıştır. Üzerinde tanrı diye yüce bir gücün her şeyi çekip çevirdiğini, planladığını, düşündüğünü ve önceden tasarlayıp uyguladığını düşünmekle, insan, kendi kendisini yaratan ve gerçekleştiren

⁴ Kant, I., "Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?" ("Aydınlanmacılık Nedir?" Sorusuna Yanıt"), *Werkausgabe (Toplu Eserler)*, yay. Wilhelm Weischedel, c. 11, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1977, s. 53.

⁵ Hegel, G.W.F., *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie (Felsefe Tarihi Üzerine Dersler)*, *Werke (Eserler)*, c. 3, yay. Eva Moldenhauer ve Karl Markus Michel, Suhrkamp Verlag, Frankfurt a.M., 1971, s. 11.

özne olarak kendisine yabancılaşmıştır. Söz konusu epistemolojik devrimle, diğer bir deyişle insan gözünü üstün yasaları aramak için doğa ve doğaya içkin yasalara, asıl yaşam yeri olan dünyaya çevirmekle ve kendi kaderinin “yazarı” yani öznesi olarak kendisini kavramaya başlamakla, yabancılaştığı dünyayı kendi evi olarak kavramaya ve kurmaya başlamakla bu çok yönlü yabancılaşmadan hem teorik olarak hem pratik olarak hem de teorik-pratik-perspektifsel olarak kurtulmaya başlamıştır.

Hegel, burada söz konusu olan, insanın kendisine neredeyse tamamen yabancılaşmış olma durumundan Rönesans ile çıkmaya başlamasını kendine has kavramlarıyla şöyle betimler:

Tin, ruhsuz içeriğe ve kendini sonsuz tekillikte kaybeden düşünöme olan ilgiden kaynaklanan yabancılaşmadan (çıkıp –DG), kendini kendinde kavrar ve şu talebe yükselterek, kendini hem duyular üstü dünyada hem de doğrudan doğada asıl özbilinç olarak bulur ve kavrar. Tinin kendiliğinin bu uyanışı, eski sanatların ve bilimlerin yeniden canlanmasını getirmiştir. Sanki eski çocukluğa bir geri dönüştür. Fakat aslında, düşünsel dünya artık bir verili olan olmadığı gibi, bir kendi kendini kendinden hareket ettirme idesine yükseltmektedir.⁶

Burada Hegel insanın kendisine döndüğünü ve kendisini doğrudan kendisine bakarak, yani bir nevi özyansıl düşünerek kavramaya başladığını, hem kendisini yine kendisinin yaratmış olduğu duygu ve düşünce dünyasının hem de içinde bulunduğu ve kendisinin yeniden düzenleyip şekillendirmiş olduğu doğada faal özne olarak görmeye yöneldiğini, verili entelektüel dünyayı basit bir şekilde olduğu gibi kabul etmek yerine eleştirel bir süzgeçten geçirerek yeniden kurmaya giriştiğini, kısacası kendisini özne olarak, yani kendi kendini kendinden hareket ettiren olarak kavramaya başladığını söylüyor.

Hegel’e göre, yapılan tüm coğrafi keşifler, çoktan unutulmuş pagan bilimlerin yeniden canlanması, eskilerin eserlerine yeniden dönölmesi ve incelenmesi; bu, insanın kendisine ve dünyaya dönüşünün sonucudur. İnsan bilimlerinin oluşması (*studia humaniora*) ve kurulması yine bu yeni yönelimin eseridir: “Burada insan ilgisinde ve etkisinde tanınmıştır, tanrısal olanın karşısına konmuştur; fakat bu, tinin gerçek dünyasında olmuştur. İnsanların kendilerinin bir şey olması, oldukları gibi kendileri bir şey olan insanlar, insanın bir ilgisi oldu.”⁷ Yeniçağ ve Modernlik ile başlayan bu yeni yönelim, Hegel’e göre aynı zamanda felsefenin de kendisini kilisenin öğretisinin hâkimiyetinden kurtarıp özgür bir bilim olarak yeniden kurulmasını da beraberinde getirmiştir. Hegel, bunu “düşüncenin kendisini kendisinde bilmesi ve bulması”⁸ olarak tanımlar ve “inanç” ve “akıl” arasındaki çatışmanın asıl kaynağı olarak da felsefenin bu özgürleşmesine ve yeniden kuruluşuna işaret eder.

İnsanın doğaya, dünyaya, kendine, duygu ve düşünce dünyasına yabancılaşmış halinden çıkmak için başlatmış olduğu girişim doğal olarak doğanın, insanın (kadının, erkeğin), toplumun, duygunun ve düşüncenin ne olduğuna dair soruyu zorunlu olarak beraberinde getirir. Bu, örneğin modern felsefenin kurucularından aydınlanmacı Thomas Hobbes’un ortaya koymuş olduğu eseri-

⁶ Age., s. 11.

⁷ Age.

⁸ Age.

ne vermiş olduğu başlıkta ve eserinin tümünü oluşturan teker teker unsurların başlığında programatik olarak ifadesini bulur. Hobbes eserlerini “Felsefenin Unsurları” başlığı altında toplar ve onlara programatik olan “Cisim Üzerine”, “İnsan Üzerine” ve “Yurttaş Üzerine” başlıklarını verir. Felsefenin unsurlarından ilki, “Doğa nedir?”; ikincisi, “İnsan nedir?”; üçüncüsü ise, “Yurttaş nedir?” sorularına yanıt arar. “Doğa nedir?” sorusu, doğayı doğa olarak, “İnsan nedir?” sorusu, insanı insan olarak ve “Yurttaş nedir?” sorusu, insanı toplumsal varlık olarak incelemeyi amaç edinir. Bugün başyapıt olarak kabul edilen *Leviathan*, bu felsefi unsurların tek bir kitapta derlenip özetlenmesidir.

İnsanın hemen her bakımdan kendisine yabancılaşmasının ve bunun modern çağ ile son bulmaya başlamasının toplumsal yaşam açısından ne anlama geldiğini, toplumsal tabakalaşma sorunu açısından da yine en iyi bir şekilde Hegel’den hareketle verilen bir örnekle açıklamak belki de en doğrusudur. Cicero’nun Rönesans Hümanizminin oluşmasındaki rolüne de işaret ettiği bir bağlamda Hegel, İncil’in Alman halkının kendi ana diline çevrilmiş olmasını “en büyük devrimlerden birisi” olarak tanımlar. “Alman Hristiyanlar için”, diyor Hegel, “inançlarının kitabının kendi anadillerine çevrilmiş olması, olabilir en büyük devrimlerden birisidir.”⁹ Özellikle Cicero’nun etkisiyle oluşan Rönesans ruhu ve Rönesans Hümanizmi, Hegel açısından birçok bakımdan eleştirilmesi gerekse de insanın kendisine dönmesi bakımından insanlığa “Skolastik kuraklıktan ve soyut şeylerde temelsiz boş boş dolaşmasından sonra” gerçekten “iyi gelmiştir” (*wohlthuend*). Skolastik “temelsizdir, çünkü özbilinci kendisine temel edinmemiştir.”¹⁰ Sadece Hristiyanlığın değil, aynı zamanda insanlığın iç tarihi açısından büyük anlam ifade eden ve Rönesans Hümanizmi ile başlayan yeni yönelim, kendisini birçok şeyin yanında Protestanlıkta ifade eder. Protestanlık “ilkesi tam da şudur: İnsanı kendisine geri döndürmek, onun için yabancı olanı ortadan kaldırmak –dilde yabancı olanı.”¹¹

Kutsal metnin halkın kendi diline çevrilmiş olması, ilkesel ve potansiyel olarak dini inancı kullanarak oluşan/oluşturulan “seçkin” tabakanın yok olmasını beraberinde getirir. Bu, halkın seçkin tabakalar karşısında özgürleşmesine ayrıca zemin hazırlar. Zira ancak halkın dilinde düşünmek, konuşmak ve yazmak ile halka ve diline yabancılaşma ortadan kalkmış olur. Ama söz konusu dilsel dönüş ile aynı zamanda büyük bir toplumsal dönüşüm de işler. Bu, aydınların, yazar ve çizerlerin, aristokratların yaşadığı saraylardan, köşklerden, vb. yerlerden çıkıp yüzlerini halka dönmeleriyle, halka gitmeleriyle ilgilidir. Aydınların, yazarlar ve çizerlerin, sanatçılar ve başka birçok orta tabakaya ait kişilerin halka dönmesi, halkın dilinde yazıp çizmesi, toplum içinde tabakalaşma sonucu toplum içi ilişkilerde yaşanan yabancılaşmanın azalmasını, orta tabakadan insanların halk ile buluşmasını da beraberinde getirir.

Hegel’in bu belirlemesi ülkemizde yaşanmış ve yaşanan birçok tartışma ve olaylar bakımından verimli kılınabilir. Bunlardan sadece birkaçına değinecek olursak: *Birincisi*, ülkemizde 20. yüzyılın başında oluşan “yeni lisan” hareketini tam olarak anlamlandırmak, ona ancak bu bağlamda ve bu açıdan bakılırsa

⁹ Age., s. 16.

¹⁰ Age.

¹¹ Age.

mümkün olabilir. Halk ile yazarlar, çizerler, sanatçılar, aydınlar ve idareci bürokratlar arasında devletin dili ile halkın dilinin farklı olması nedeniyle oluşmuş olan bariyer ilkesel olarak aşılmıştır, toplum iletişim ve ilişkiler bakımından çok daha dinamik olmuştur. *İkincisi*, Cumhuriyetin kurulmasıyla başlayan değişimlerin ve devrimlerin bir parçası olan Osmanlıcadan Türkçeye geçiş, Modernliğin zorunlu ve gerekli kıldığı bir şeydir. İnsanın dünyaya ve kendisine daha bilimsel bakabilmesinin de zorunlu bir önkoşuludur.¹² Kürt aydınlarının anadilde eğitim konusunu önemsemelerine de bu açıdan bakmak gerekir. Zira onlar kendi halkına ve halkının diline yabancılaşmayı önlemek istemektedirler. *Üçüncüsü*, aynı şekilde konu Cumhuriyetin kurulmasıyla başlayan büyük ve yaygın ezan tartışmasına uyarlanabilir. Ezanın Türkçe okunup okunamayacağı ve dolayısıyla Kuran'ın Türkçeye çevrilip çevrilemeyeceği, Türkçe okutulup okutulamayacağı, öğrenilip öğrenilemeyeceği sorusunu ilgilendirmektedir. Hegel'in bütün bu konularda yanıtı her bakımdan açıktır: "Bir şey ancak anadilde dile getirilirse, benim mülkiyetim olur."¹³

Yukarıda kısaca betimlemeye çalıştığım çok yönlü yabancılaşmanın ortadan kalkması, Aydınlanmacılığın, modern felsefenin ve bilimlerin, bunların ürünü olan gerçekçi epistemolojik devrimin eseridir. Bu bakımdan Aydınlanmacı felsefe, Karl Marx ve Friedrich Engels için birçok bakımdan çıkış noktası ve sıkça da temel aldıkları mirastır –ki bu yaklaşım ona yönelik radikal eleştiriyi dışlamaz, tersine şart koşar. O halde, Marx ve Engels'in teorik gelişiminde Aydınlanmacı düşünsel veya daha açık olarak belirtecek olursak felsefi miras ile hesaplaşmanın tahmin edildiğinden çok daha merkezi bir yere sahip olduğunu ileri sürmek çok yerinde olacaktır. Diğer bir deyişle, Genç Hegelciler arasındaki tartışma, birçok bakımdan Aydınlanmacı düşünsel ve felsefi miras uğruna verilen kavganın kendisidir. Örneğin Marx ve Engels'in *Kutsal Aile*'de idelerin işlevi ve hakikat ile ilişkileri üzerine Bruno Bauer ile yürüttükleri bir tartışmanın, Aydınlanmacı düşüncenin pratikte en üst uğrağı olan 1789 Fransız Devrimi bağlamında yaşanmış olması son derece anlamlıdır. Yeni ideler eski dünya durumunun ötesine geçebilirler mi? sorusuna yanıt olarak "*İdeler*" diyor Marx ve Engels, Bruno Bauer'in duruşunu eleştirirken, "Hiçbir zaman eski dünya durumunun ötesine götüremezler, tersine her zaman sadece eski dünya durumunun idelerinin ötesine (götürebilirler –DG). İdeler hiçbir şey yapmazlar. İdelerin gerçekleşmesi için pratik güç sunan insanlara ihtiyaç vardır."¹⁴ Burada Marx

¹² Bunu François Georgeon örneğin "nesil" kavramından "kuşak" kavramına geçiş bağlamında plastik bir şekilde gösterir. Bu geçiş her şeyden önce "çeviri yoluyla dayatılmıştır", çünkü modern değişimler ve dönüşümler sonucu oluşan kavramların daha bilimsel anlamını, "soy sop" gibi biyolojist bakışları ve çağrışımları içeren Osmanlıca kavramlarla ifade etmek artık mümkün değildir. Osmanlıca "nesil" kavramı, "soy sop, ilerde doğacaklar" anlamında kan bağına bağlı biyolojist bir soy süren anlayışa ve içermelere sahiptir. Bunun karşısında "kuşak" kavramı biyolojist içeriklerden arınmıştır, cinsiyeti ne olursa olsun, soyu sopu ne olursa olsun, etnik kökeni ve ulusu ne olursa olsun, insana insan ve bireye birey olarak bakışı içeren evrensel bir içeriğe sahiptir (F. Georgeon, "Türkiye'de Aydınlanmanın Fikri Kökenleri: Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne Kuşaklar Üstüne Bir Not", çev. Server Tanilli, *Türkiye'de Aydınlanma Hareketi* içinde, yay. Server Tanilli, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2006, ss. 87-101).

¹³ Hegel, G.W.F., *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie (Felsefe Tarihi Üzerine Dersler)*, s. 16.

¹⁴ Marx, K. ve Engels, F., *Die heilige Familie oder Kritik der kritischen Kritik: Gegen Bruno Bauer und Konsorten (Kutsal Aile veya Eleştirel Eleştirinin Eleştirisi: Bruno Bauer ve Dava Arkadaşlarına Karşı)*, Marx-Engels-Werke (Marx-Engels-Eserleri), c. 2, Dietz Verlag, Berlin, 1985, s. 126.

ve Engels açısından söz konusu olan soru, 1789 Fransız Devrimi'ni hazırlayan idelerin "eski dünya durumunun ideleri" olarak nasıl aşılabacağı sorusudur.

Özellikle burada temel alınacak yöntemsel ilke yaşamsal öneme sahiptir. Aydınlanmacılığa yönelik eleştirilerin merkezinde hep *rasyonalite* veya *akıl* kavramı olmuştur. Bugün postmodernist Aydınlanmacılık eleştirisinin merkezinde akıl kavramı olduğu gibi ta başından beri ona yönelik hemen tüm eleştirilerin merkezinde de hep rasyonalite veya akıl kavramı olmuştur. Postmodernist eleştirinin ana kaynaklarından birisi, Nietzsche'nin eserleridir. Son çeyrek yüzyılda Nietzsche, aklın neredeyse tek eleştirmeni olarak ortaya konmaya çalışıldı ve bu şekilde de algılandı. Fakat Marx ve Engels de birer büyük akıl eleştirmenleridirler. Unutmayalım ki modernlerin kendileri de işe aklın eleştirisiyle başlamışlardı. Marx ve Engels'in akıl karşısında aldığı eleştirel duruş ile Nietzsche'nin sergilediği akıl eleştirisi arasındaki farkın kavranması, çağımızda insanlığın içinde bulunduğu düşünsel durumdan çıkış için kanımca birçok bakımdan yol gösterici olabilir.

Önce Marx ve Engels'in akıl eleştirisine yakından bakalım.

Marx ve Engels, Aydınlanmacı felsefeyle ve modern akıl ile ilişkilerini, Aydınlanmacı akla yönelik eleştirilerini birçok farklı kısa ve uzun çalışmada ortaya koydular ve bu *yeni* eleştirel akıl *Das Kapital*'de uygulandı. Konuya dair duruşlarını, burada ben Marx'ın Temmuz ve Ağustos 1842 yılında "Tarihsel Hukuk Okulu"nu (*historische Rechtsschule*) eleştirmek üzere kaleme aldığı "Tarihsel Hukuk Okulunun Felsefi Manifestosu" başlıklı yazısına yakından bakarak ortaya koymak istiyorum. Bu konunun tüm derinliği ve çok çeşitli boyutlarıyla bu kısa giriş yazısında doyurucu bir şekilde ele alınamayacağı açık. Hegel'in *Hukuk Felsefesi*'nde birçok tartışmaya sebep olmuş "Akıllı olan ne ise, gerçekleşmiş olan"dır ve gerçekleşmiş olan ne ise akıllı olandır"¹⁵ belirlemesinin de geri planını açıklamaya aday tartışmasında Marx, bugün modernizm ve postmodernizm tartışmalarında neredeyse tek başına çekim merkezini oluşturan akıl kavramını doğrudan tartışma konusu yapar. Yazısında *historische Rechtsschule*'nin akıl ve tarih kavramlarına yaklaşımına dair ilkesel bir eleştiri üzerinden klasik Alman felsefesinin mirasına yaklaşımını ve akıl kavramına bakışını bugün bile hâlâ son derece güncel bir şekilde ortaya koyar.

Marx'ın başlığını *Doğa Hukukunun Öğretisi* (*Lehrbuch des Naturrechts*) olarak kısalttığı bir kitabında *historische Rechtsschule*'nin felsefi babası Gustav Hugo, akıl ve tarih kavramlarını karşı karşıya getirir ve 20. yüzyılda örneğin Gadamer'in yapmaya çalıştığı gibi *akıl* kavramının yerine *gelenek* kavramını geçirmeye çalışır. Hugo kendisini bir Kant öğrencisi olarak ve hukuk öğretisini de Kantçı felsefenin bir ürünü olarak tanımlar. Marx, Hugo'nun bir yerde akıl eleştirisine temel oluşturan yanlış bir Kant yorumuna işaret ederek başlar işe. Bilindiği üzere Kant, erken yazılarında sergilemiş olduğu tutumundan farklı olarak *Saf Aklın Eleştirisi*'nde özün, kendi tabiriyle kendinde-şeyin bilinemeyeceğinden hareket eder.¹⁶ Marx'a göre, Hugo, Kant'ın bu düşüncesini, gerçek olmaya-

¹⁵ Hegel, G.W.F., *Grundlinien der Philosophie Rechts oder Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse* (Hukuk Felsefesinin Temel Çerçevesi veya Doğa Hukukunun ve Devlet Biliminin Temel Planı), yay. haz. E. Moldenhauer ve K. M. Michel, *Werke*, c. 7, Suhrkamp, Frankfurt a. M., 1996, s. 24.

¹⁶ Bkz. Kant, I., *Kritik der reinen Vernunft* (*Saf Aklın Eleştirisi*), ss. 336-377.

nın tam geçerliliğini sağlamak için girişilmiş bir edim olarak yorumlar. Diğer bir deyişle Hugo, Kant'ı akıl karşıtı bir filozof olarak yorumlar. Oysa Marx'a göre, Kant'ın burada sergilemiş olduğu öz-şüpheciliği onu akıl karşıtı bir filozof yapmaz. Kant, şeylerin özünün varlığını kategorik olarak reddetmez. Kant, şeylerin özünün bilinebileceğini reddeder. Buna karşın "Hugo şeylerin zorunlu özüne karşı şüphecidir"¹⁷, Kant'ta olduğu gibi sadece şeylerin özünün bilinebilirliğine karşı değil. Bu yaklaşım Hugo'yu şeylerin rastlantısal varoluşuna karşı bir duruşa vardırır. Bu nedenle Hugo, "pozitif olanın akıllı olduğunu" değil, "pozitif olanın akıllı olmadığını" kanıtlamaya girişir. Bu ne demektir? Marx burada sergilenen duruşu şöyle betimler:

Halinden memnun bir çabayla, örneğin mülkiyet, anayasa, aile gibi pozitif kurumlara ruh kazandıran akıllı zorunluluk olmadığını, hatta onların akılla çeliştiğini göstermek için dünyanın dört bir tarafından nedenler toplayıp ortaya sürer. En fazla bunların lehine ve aleyhine çene çalınabilir.¹⁸

O halde, *historische Rechtsschule*'nin felsefi manifestosuna göre pozitif kurumlar, akla dayanılarak temellendirilemez. Mevcut olanı, diğer bir deyişle pozitif olanı eleştirmek isteyen birisi için bu ilk bakışta anlamlı bir duruşmuş gibi gelebilir. Fakat Marx açısından bu bir yanılsamadır. Zira bu kurumların akla dayanarak temellendirilemeyeceğini ileri sürmek demek, aslında aynı zamanda bu kurumların akla dayanarak eleştirilemeyeceğini de ileri sürmek demektir. Bu durumda *historische Rechtsschule*'nin felsefi manifestosunun yazarı Hugo, bir taşla iki kuş birden vurmuş olmaktadır. Hem mevcut olanın eleştirisi için gerekli yegâne araç olan akıl işlevsizleştirilmiş oluyor hem de pozitif olan her türlü eleştiriden muaf tutulmuş oluyor. Marx, ilk bakışta eleştirelmiş gibi gözükse, fakat aslında pozitivist olan bu duruşu şöyle betimler:

Eğer pozitif olan, pozitif olduğu için geçerli olmalıysa, bu durumda pozitif olanın akıllı olduğu için geçerli olmadığını kanıtlamam gerekir; ve bunu, akıllı olmayanın pozitif, pozitif olanın akıllı olmadığını, pozitif olanın akıl dolayımıyla değil, akla rağmen varolduğunu göstermekten başka daha açık olarak nasıl gösterebilirim? Eğer akıl pozitif olanın ölçüsü olmuş olsaydı, bu durumda pozitif olan aklın ölçüsü olmayacaktı. (...) Hugo, hukuksal, ahlaki ve politik insan için kutsal olan her şeyin kutsallığını yıkıyor. Ama o, bu kutsal olanları, onlara tarihsel emanet hizmeti göstermek için parçalıyor. O, kutsal olan şeylere, onları daha sonra tarihin gözü önünde onurlandırmak için aklın gözü önünde hakaret ediyor; ama daha sonra (onları -DG) tarihsel gözün önünde onurlandırmak için.¹⁹

Hemen bir sonraki paragrafta Marx, *historische Rechtsschule*'nin felsefi manifestosuna temel oluşturan şüpheci ilkenin eleştirel mi yoksa pozitivist mi olduğunu açıkladıktan sonra, aklın yıkımına içkin olan kuramsal keyfiliğin (her şey mümkündür anlayışının) ne anlama geldiğini örnekliyor. "Hugo'nun ilkesi pozitif olduğu gibi, gerekçesi de pozitiftir, yani eleştirel değildir."²⁰ Diğer taraftan Hugo, farkı teyit ediyormuş gibi görünse de, akıl ilkesini reddettiği için aslında tam da farkları aynılaştırarak yok etmektedir. Zira Hugo, "farkları tanımaz."

¹⁷ Marx, K., "Das philosophische Manifest der historischen Rechtsschule" ("Tarihsel Hukuk Okulunun Felsefi Manifestosu"), *Marx-Engels-Werke*, c. 1, Dietz Verlag, Berlin, 1988, s. 79.

¹⁸ *Age.*, s. 79 (vurgular Marx'a aittir).

¹⁹ *Age.*, (vurgular Marx'a aittir).

²⁰ *Age.*, (vurgular Marx'a aittir).